

II. ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ПРОПАГАНДИ ОКУПАЦІЙНОГО ПЕРІОДУ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК З МІЖНАЦІОНАЛЬНИМИ ВІДНОСИНАМИ І "ЄВРЕЙСЬКИМ ПИТАННЯМ" НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Борис Черняков

ОКУПАЦІЙНА ПРЕСА РАЙХСКОМІСАРІАТУ УКРАЇНА: РОЗБУДОВА І ФУНКЦІОНУВАННЯ (1941–1943 РР.)

Райхскомісаріат Україна був територіально-адміністративним утворенням часів окупації України в ході Другої світової війни. Його межі не збігалися з тодішніми державними кордонами України. Напередодні нападу на СРСР майбутній керівник імперського міністерства у справах окупованих східних територій А. Розенберг (уповноваженим фюрера у цій галузі він був з 20 квітня 1941 р.) так формулював перед підлеглими найближчі плани щодо України: "Українські кордони охоплюють власне Україну, включаючи області Курська, Воронежа, Тамбова, Саратова. Впродовж кількох років я доручив виготовляти своїй установі етнографічні карти для всього Сходу. Ми приблизно встановили, як проходять етнографічні межі. Чорноземна область, що є найродючішою областю Росії, може дуже спокійно бути віднесеною до уряду України, однак це не є остаточним вирішенням питання. Україну буде поділено на 8 генеральних комісаріатів з 24 головними комісаріатами. Вона займе площу в 1,1 млн. кв. км з населенням в 59,5 млн. осіб"¹.

Уже 25 червня 1941 р., коли захоплення великих територій стало здійснюватися, А. Гітлер закріпив усю повноту влади на окупованих територіях за командувачами військ вермахту і встановив основи їх відносин з райхскомісарами як суб'єктами цивільного управління². Водночас відбувалося створення нового адміністративно-територіального устрою від Балтики до Чорного моря. 1 серпня 1941 р. розпочалася передача військовими органами окупованої території України цивільній адміністрації Райху³, підконтрольній імперському міністерству у справах окупованих

східних територій, офіційна діяльність якого розпочалася лише 17 липня 1941 р.⁴ Із Східної Галичини утворили п'ятий дистрикт – дистрикт Галичина у складі Генерал-Губернаторства.

20 серпня утворення Райхскомісаріату Україна було закріплене декретом райхсканцлера⁵. 1 вересня до Райхскомісаріату Україна передані райони Кам'янець-Подільського і південні частини Брестської і Поліської областей Білорусі.

Імперські апетити Румунії задовольнялися утворенням губернаторства Бессарабія з центром у м. Кишинів, куди увійшла територія Ізмаїльської області, і губернаторства Буковина з центром у м. Чернівці. Губернаторство Трансністрія було передане Німеччиною під протекторат Румунії і включало, крім районів Молдавії, Одеську область, південну частину Вінницької та західну частину Миколаївської областей. Центром Трансністрії з 19 серпня по 17 жовтня 1941 р. був Тирасполь, а згодом – Одеса⁶.

20 жовтня 1941 р. до Райхскомісаріату Україна передані райони Вінниці, Первомайська, Черкас, Києва, Житомира. 15 листопада додатково всю територію на захід від Дніпра – райони Миколаєва, Херсона, Нікополя, Дніпропетровська⁷. Останнім з відомих нам приєднанням територій була акція 1 вересня 1942 р., коли в Кременчуці вермахт передав під керівництво Райхскомісаріату Україна решту Київської і всю Полтавську області; до Дніпропетровського генерального округу прилучили Запорізьку область, а також приєднали до генерального округу “Таврія” східні від Дніпра райони в Миколаївській області і райони Нижні Сірогози, Веселе, Мелітополь, Ново-Василівка, Приозівське, південь Запорізької області⁸.

Таким чином, на початок лютого 1943 р. до складу Райхскомісаріату Україна входило шість генеральних округів: Волинь/Поділля, Житомир, Київ, Миколаїв, Дніпропетровськ, Таврія. Крим входив до РКУ лише формально, оскільки військова адміністрація своїх повноважень цивільній остаточно не передавала. До того ж верхівка Райху виношувала плани приєднання Криму безпосередньо до Німеччини⁹, мотивуючи це своїми “історичними правами” на землі прадавніх готських племен. Загальна територія РКУ на січень – лютий 1943 р. становила 339 275 кв. км, а населення – 16 910 тис. осіб¹⁰. Райхскомісаром України з листопада 1941 р. був призначений гауляйтер (обласний керівник нацистської партії)

і обер-президент Східної Пруссії Е. Кох з тимчасовим місцеперебуванням у Рівному.

Під військовою адміністрацією залишалися території близьких до фронту Чернігівської, Сумської, Харківської, Сталінської (Донецької), Ворошиловградської (Луганської) областей. Територія РКУ межувала із прифронтною смугою і, оскільки цивільної влади на рівні райхскомісаріатів для суміжних з Україною російських областей також не створювалося, саме видавці РКУ поширювали свою діяльність аж до Курська, Ростова-на-Дону і навіть Сталінграда, беручи на себе пресове обслуговування паралельно зі структурами вермахту також і цієї прифронтної території.

Яке ж місце у воєнно-стратегічних замірах і політико-адміністративній практиці завойовників належало українській пресі?

Видання преси було одним з напрямів “активної пропаганди”, яка покладалася на спецпідрозділи, додані до кожної з груп армій вторгнення (“Північ”, “Центр”, “Південь”) – так званих відділів пропаганди. Відділи (по одному на групу армій) склалися з кількох рот пропаганди. Групу армій “Південь” обслуговував відділ/батальйон пропаганди “U” (“Propaganda-Abteilung U”), який поділявся на штаби від U1 до U6. Діяли також роти пропаганди (Propaganda Kompanien). Середня чисельність контингенту роти пропаганди становила 115 осіб. У залежності від ситуації на фронті відділи часто змінювали дислокацію своїх керівних ланок. Військовослужбовці діяли індивідуально або в складі компактних груп на великій віддалі від решти груп і командування. На ці пропагандистські підрозділи покладалася робота як у вермахті, так і психологічна обробка військ і населення противника¹¹. 1943 р. війська пропаганди як окрема складова вермахту нараховували 15 тис. особового складу.

Директивною начальника штабу верховного головнокомандування вермахту від 6 червня передбачалося безпосередньо перед початком бойових дій посилити роти пропаганди фахівцями-пропагандистами, офіцерами-цензорами з метою організувати перевірку преси на окупованій території. Наголошувалося, що “бажано продовжити випуск кількох важливих газет під німецькою цензурою. Це стосується в першу чергу України і Прибалтики. Цензуру слід організувати негайно. Її головне завдання – стежити за тим,

щоб текст звітів і коментарів жодним чином не шкодив інтересам Німеччини. Преса повинна бачити своє покликання в тому, щоб справляти на населення заспокійливий вплив, утримувати від будь-яких актів саботажу. Якщо можливості стежити за пресою не буде, то робота газет і журналів, а також інформаційних агентств має бути припинена”¹².

Через три тижні після вторгнення на вузькій нараді керівництва Райху ця проблема виникла знову: “На запитання райхсляйтера Розенберга фюрер відповів, що треба відродити газети, наприклад, і для України, щоб дістати можливість впливати на місцеве населення”¹³.

Таким чином, заходам з відновлення української преси, хто б їх не ініціював, на першому етапі окупації було забезпечено урядову підтримку. Суб’єктами газетно-видавничої діяльності в зоні бойових дій виступали насамперед підрозділи пропаганди вермахту, міські та польові комендатури, інколи навіть штаби військових частин, які спиралися на залежні від них місцеві цивільні управи як формальні органи місцевого самоврядування. У перші тижні окупації ініціаторами видання газет нерідко виступали діячі опору більшовизмові, члени похідних груп ОУН тощо. Еволюція ж суб’єктів видання періодики за вихідними і випускними даними творів друку і архівними джерелами досі ще не простежена українськими дослідниками і є перспективним напрямом журналістикознавчих досліджень вітчизняної преси 1941 – 1944 рр.

З передачею територій під цивільну адміністрацію РКУ розпочався процес уніфікації видань і щодо їх засновників і власників. У структурі центрального управління Райхскомісаріату Україна ці функції покладалися на політичне управління апарату РКУ, який діяв за приписами політичного відділу імперського міністерства у справах окупованих східних територій Розенберга. Політичне управління складалося з 14 відділів, в їх числі функціонував відділ загальної пропаганди, а в його структурі – підвідділи: пропаганди, радіо, преси, кіно, зарубіжних зв’язків, господарського вербування, виставковий, обслуговування військ¹⁴.

Видавниче управління було засноване в структурі відомства райхскомісара 8 жовтня 1942 р. Його начальником був призначений Г. Горнауер, заступником Г. Шпотт¹⁵. Управління видавничою

діяльністю РКУ здійснювалося також і на основі приписів геббельсівського міністерства пропаганди. Ось зразок директив політуправління РКУ щодо преси: “Українські та інші газети, що видаються в райхскомісаріаті, – виключний засіб впливу на населення пропагандою і політикою, наказаною райхскомісаром. Вони не слугують народним чи культурним потребам населення чи навіть віровизнанням... Кожен рядок повинен допомагати у здійсненні великої місії фюрера у створенні нової Європи”¹⁶.

Якою була ця політика щодо місцевої преси, покажемо на прикладі зміни зовнішніх характеристик 17 видань, які були передані райхскомісарові від відділів батальйону пропаганди в процесі заміни військової адміністрації на цивільну 1 вересня 1942 р.¹⁷ З початком 1943 р. виявилось, що дві газети ліквідовані – кременчуцький “Вечірній листок” і яготинська “Рідна нива”. Третина газет змінила назви: “Українське життя” на “Бориспільські вісті”, “За краще життя” на “Хорольські вісті”, “Рідне слово” на “Лубенський вісник”, “Відродження” на “Миргородські вісті”, “Українське слово” на “Золотоніські вісті”. Замість газети “Останні вісті” (Переяслав) стали виходити “Переяславські вісті”.

Як бачимо, окупанти викорінювали вказівку на національну ознаку і оціночні характеристики патріотичного спрямування. Їх влаштовували лише топонімічні означення, які не нагадували читачам про належність до українства, а позначали місце видання лише територіально.

Ще більш виразною є політика зміни періодичності і накладів місцевих газет. Значно збільшено наклад лише газети “Мелітопольський край” (з 2,5 до 12 тис.), але за цього вона стала російськомовною. Край був бідний на періодику, тому періодичність і наклад бердянської газети “Світанок” залишили без змін (10 тис.), але в звіті за 1943 р. вона показана як російськомовна. Зросли наклад петриківської газети “Новий час” (з 1 до 5 тис.), “Бориспільських вістей” (з 1,5 до 5 тис.) без зміни періодичності.

Зменшено періодичність з триразового випуску на тиждень до тижневика і збільшено наклад “Хорольських вістей” (з 3,5 до 4,5 тис.) і “Гадяцької газети” (з 3,5 до 5 тис.). Зменшено періодичність без зміни накладів газет: “Азовский вестник” з дворазового на тижневик, “Нове Запорозжя” з триразового на тижневик, “Миргород-

ські вісті” з чотириразового на дворазовий, “Рідна нива” (Пирятин) з шестиразового на чотириразовий.

Зменшено і періодичність, і накладу таких видань:

“Дніпрова хвиля” (Кременчук) – з триразового на дворазовий, з 20 тис. до 10 тис.;

“Голос Полтавщини” – з шестиразового до триразового, з 50 тис. до 20 тис.;

“Лубенський вісник” – з чотириразового до дворазового, з 7 тис. до 5 тис.;

“Золотоніські вісті” – з триразового до дворазового, з 10 тис. до 6 тис.

У підсумку такої “оптимізації” 15 видань, що залишилися, мали тижневий наклад сумарно 251,5 тис. прим., в той час як на момент передачі періодики під цивільну адміністрацію райхскомісаріату він становив для 17 тоді названих газет 621 тис. прим. Скорочення, таким чином, за лічені місяці відбулося в 2,5 рази.

Встановлення належності видань саме до РКУ вимагає співвіднесення місця і часу їх випуску з динамікою прирощення території райхскомісаріату. До того ж під час адміністративного поділу території райхскомісаріату на генеральні округи окупанти мало зважали на попередній поділ – на радянські області. Стан видавничої діяльності і системи періодичних видань на території РКУ напередодні початку звільнення України зафіксував звіт керівника видавничої справи в райхскомісаріаті Ганса Горнауера¹⁸, виявлений нами не лише в формі дайджестованого перекладу воєнних часів¹⁹, але й у складі книжкової колекції Науково-допоміжної бібліотеки державних архівів України (м. Київ), яку її працівники умовно називають “бібліотекою Коха”.

Навіть побіжно порівнюючи списки періодичних видань, систематизовані згідно з генеральними округами, із сучасним адміністративно-територіальним поділом нашої держави та Республіки Білорусь, маємо дуже строкату картину. Так, щодо генеральної округи Волинь / Поділля в звіті подано дані про місця видання газет, які нині територіально належать: Вінницькій (1), Волинській (6), Рівненській (3), Тернопільській (1), Хмельницькій (9) областям України і Брестській (2) області Республіки Білорусь. По генеральній округі Житомир: Вінницькій (4), Житомирській (6)

областях України та Гомельській (1) області Республіки Білорусь. По генеральній окрузі Київ: м. Києву (2), Київській (9), Полтавській (9), Черкаській (7) областях. По генеральній окрузі Дніпропетровськ: Дніпропетровській (7), Запорізькій (3) областях. По генеральній окрузі Миколаїв: Кіровоградській (4), Миколаївській (3), Херсонській (1) областях. По генеральній окрузі Таврія: Запорізькій (1), Херсонській (2) областях.

Маємо розгорнуті відомості про стан поліграфічної бази і газетно-видавничу діяльність лише стосовно шести названих генеральних округ. Частина інформації щодо організації видавничої справи в Україні з повним збігом статистичних даних з'явилася в україномовній періодиці ще в червні, причому з посиланнями на ще більш ранні публікації на Сході України²⁰.

Для управління видавничою діяльністю в РКУ було розбудовано струнку систему підрозділів, які діяли на комерційних засадах. Головним з них стало “Німецьке видавничо-друкарське товариство в Україні з обмеженою відповідальністю” в Луцьку (“Deutsche Verlags- und Druckereigeigesellschaft Ukraine m.b.H.” Luzk), засноване 19 листопада 1941 р. берлінською фірмою “Europa-Verlag G.m.b.H.” (“Видавництво “Європа”, G.m.b.H.”) і берлінським підприємцем Р. Шепке²¹. В пресі повідомлялося також, що такою фірмою є “Ост-Європа-Маркт” (“Східно-Європейське торгове товариство”)²². Директором компанії призначено Г. Горнауера. Це товариство опікувалося виданням насамперед німецькомовної періодики, в тому числі офіційних бюлетенів райхскомісара та генерал-комісарів, гуртовою книготоргівлею, мало в своїй структурі фотоагентство.

Для виконання низки інших завдань при “Німецькому видавничо-друкарському товаристві в Україні” утворено ряд дочірніх підприємств з обмеженою відповідальністю, на які покладалася діяльність в окремих галузях.

Товариство “Преса України” (“Ukraine Presse” G.m.b.H.), Луцьк. Засноване 1 грудня 1941 р. тими ж засновниками, що й “Німецьке видавничо-друкарське товариство в Україні”. Директором також став Г. Горнауер. Юридичну адресу фірма мала в Берліні, місцем фактичного перебування – Луцьк. Товариство керувало всіма видавничими підприємствами та друкарнями в Райхскомісаріаті Україна, контролювало їх господарчу діяльність, забезпечувала

витратними матеріалами тощо. Приймання місцевих газетних друкарень і видавництв під керівництво “Преси України” відбулося впродовж першої половини 1942 р. При цьому фірма вдалася до “раціоналізації” на кшталт вже показаної на прикладі переданих до цивільної адміністрації 17 газет.

Товариство розповсюдження преси “Українія” (Pressevertrieb “Ukrainia” G.m.b.H.), Луцьк. Засноване в листопаді 1941 р. Національною спілкою німецьких видавців газет у Берліні. З 1 липня 1942 р. часткові паї перейшли до “Німецького видавничо-друкарського товариства в Україні”, берлінські і луцькі підприємці домовилися про розподіл праці в розповсюдженні німецькомовної періодики, включно з найважливішою окупаційною газетою на Сході “Deutsche Ukraine-Zeitung”. На початок 1943 р. відділ преси мав 32 власних пункти розповсюдження і забезпечував 11 фронтових книгарень, а в серпні 1943 р. мережа вже охоплювала 65 міст, в т.ч. 16 фронтових і 17 т.зв. “вокзальних книгарень”.

“Сільськогосподарське видавництво Україна” (Landwirtschaftlicher Verlag Ukraine G.m.b.H.), м. Луцьк. Засноване 6 серпня 1942 р. Голова товариства – керівник “Німецького видавничо-друкарського товариства” Г. Горнауер, господарський керівник – Лорц. У видавництві виходили україномовний і німецькомовний журнали для селян, ілюстрований селянський календар. Створено відділ бланкової продукції для потреб сільгоспвиробництва.

Товариство “Ужитковий друк України” (“Ukraine Gebrauchsdruck” G.m.b.H., Rowno), Рівне. Засноване 9 грудня 1942 р. для випуску образотворчої продукції, книжок, бланків, адміністративної документації, матеріалів для політичної пропаганди. В структурі цього видавництва мало бути фотоательє.

“Українське фотоагентство” (“Ukraine-Bilddienst”) створене 1 лютого 1943 р. при “Німецькому видавничо-друкарському товаристві” і мало готувати матеріали для використання в пресі і політичній пропаганді.

На початок 1943 р. товариство “Преса України” забезпечувало випуск 91 газети загальним разовим тиражем близько 1 млн. примірників. З 1 серпня ця мережа зросла відразу на 10 відсотків – уніфіковані за обсягом, структурою і накладом газети вийшли, як твердить звіт, в Долинську, Кам’янці, Коростені, Монастирищах,

Новомиргороді, Новомосковську, Новому Бузі, Олешках, Речиці²³. Евристична цінність цього повідомлення є значною, оскільки в жодній з обстежених нами бібліотек, а також в матеріалах тогочасної преси чи публікаціях новочасних дослідників наявності чи згадок про ці видання не зустрічалося.

Звісно, до утворення видавця-монополіста кількість назв місцевих газет і місць їх видання були значно більшими: за окремими регіонами в 2 – 3 рази перевищують звітні дані відомства Горнауера. Треба думати, процес привласнення більшості з них був без проблем, і глуху згадку про це знаходимо в самому тексті²⁴. Але порядок наводився залізною рукою. Неугодні національно свідомі українці відстежувалися спецслужбами Райху, потрапляли до проскрипційних списків і їх ліквідували. Така доля спіткала редакцію “Українського слова” в Києві²⁵, у січні 1942 р. розстріляно редактора “Чистяковського листка” М.Ф. Сігіду²⁶, навесні 1942 р. редактора кременчуцької “Дніпрової хвилі” М. Щепанського²⁷, тоді ж розстріляно редактора криворізької газети “Дзвін” М. Пронченка, причому з шельмуванням у пресі²⁸. Цей мартиролог можна продовжувати, але збіг цієї хвилі репресій проти найбільш національно свідомих і талановитих особистостей у редакторському корпусі окупованої України з переходом нових господарів до захоплення і привласнення вже розгорнутої і діючої системи газетних видань – безсумнівний. Основними ж, окрім насильницьких, засобами утвердження “орднуngu” були економічні важелі. Як і в Генерал-Губернаторстві, матеріально-технічне постачання поліграфічним устаткуванням і запчастинами, витратними матеріалами (папір, шрифти, фарба і т. ін.) було також монополізовано. Цій же меті слугувала і жорстка дозвільна система.

Провідною тенденцією в удосконаленні організації україномовної преси в РКУ було укрупнення і подальша уніфікація видань, значне скорочення журналістського апарату на місцях. В документах райхскомісаріату це подається як ініціатива і пропозиції керівника видавництва Г. Горнауера, проте звернемо увагу на те, що в Генерал-Губернаторстві цю політику було запроваджено набагато раніше. Вже наприкінці 1941 р. окупанти ліквідували 8 з 18 україномовних газет Галичини, а ще через півроку їх залишилося лише дві²⁹. Мемуаристи і дослідники приписують ініціативу в за-

провадженні нової архітектури офіційної преси Г. Леману – уповноваженому шефа преси у цьому дистрикті Генерал-Губернаторства, але повна ідентичність дій і їх послідовності і в Галичині, і в Райхскомісаріаті Україна свідчить на користь існування єдиної імперської політики щодо унтерменшів, здійснювану через міністерство пропаганди. Тільки в РКУ через значно більший обсяг території і близькість фронту цей процес мав повільніший перебіг.

Пресознавці, знайомлячись із матеріалами про видавничу діяльність в райхскомісаріаті, в яких наявні лише 75–91 назви українськомовних видань, мають враховувати, що всього їх лише в адміністративно-територіальних межах сучасної України за зібраними нами далеко не повними даними нараховується близько 400 назв переважно газетного типу. Це значно більше, ніж подано в переліках, складених І. Чайковським³⁰, І. Мальчевським³¹ чи наведено в підручнику А. Жуковського і О. Субтельного³², монографії І. Стафійчука³³, працях М. Ковалюка³⁴, А. Юденкова³⁵. До них треба додати українськомовну періодику на території Генерал-Губернаторства, яка нині входить до Польщі (близько 40 назв) та аналогічні видання на території Райхскомісаріату Україна, що належить нині до Республіки Білорусь (4 назв). На заключному етапі присутності окупантів в Україні виходили також газети і журнали, що обслуговували потреби українських військових формувань, як от дивізії СС “Галичина” та їй подібних (14 назв); досить значною і тематично та типологічно розмаїтою є група видань, випущених на території самої Німеччини (38 назв), які призначалися для остарбайтерів та військовополонених українців.

Навіть за умов розірваності і обмеженості національного інформаційного простору ці переважно українськомовні видання досить активно взаємодіяли через спільну автуру, вміщення оглядів і анотацій на окремі випуски, публікацію списків періодици, прізвищ редакторів і працівників, аналіз перебігу літературного процесу. І це при тому, що німецька влада різко негативно ставилася до будь-яких культурницьких зв’язків між Сходом і Заходом України. Все ж можемо говорити про певну систему української і українознавчої періодици, до якої у 1941 – 1944 рр. різночасово входило щонайменше півтисячі видань. До них додамо також фактор наявності близько ста видань радянських партизанів і підпільників, а також

приблизно таку ж кількість видань ОУН–УПА, які діяли на ту ж аудиторію – населення окупованих Німеччиною та її сателітами українських земель. На окуповану територію України в роки війни закидалися також випуски періодичних видань, підготовлених політуправліннями радянських фронтів, іншими політичними структурами. Окрему типологічну групу становлять листівкові видання, частина з яких мала серійне оформлення і періодичність. Україна була також ареною напруженої боротьби за слухача в радіоефірі. Потреба системного аналізу цього значного інформаційного масиву давно вже на часі. На дослідників чекають чималі труднощі, але й радощі багатьох відкриттів.

Документи німецької окупаційної влади про видавничу діяльність в РКУ розкривають організаційні засади і, сказати б, методологічні підходи до розгортання друкованої пропаганди нацистів на українській землі. В надії на блицкриг окупант не відкладав колонізацію “свого” життєвого простору на потім, у конкурентній боротьбі поспішав заявити про свої “права” на привілеї привласнювати і вести ринкове господарство.

Гідні подиву і вивчення ретельність, з якою окупанти обліковували здобуте, як прискіпливо розробляли і впроваджували засади окупності через суворо дозований обсяг реклами. При цьому ринок рекламних послуг залишався загальноімперським, а прибутки концентрувалися в Райху (Дрезден, Берлін)

Документи показують, що ласий шматок видавничо-друкарського господарства на території Райхскомісаріату Україна ділили представники берлінських і дрезденських промисловців. При цьому культурні потреби “примітивних людей Сходу” не просто не бралися до уваги – імперська машина пропаганди спрямовувалася на тотальне обмеження в інформації, відвертий обскурантизм щодо автохтонів. За приписами фюрера дітям дозволялося давати лише початкову освіту³⁶, бібліотеки нищилися, а видання книжок навіть для потреб початкової школи – заборонялося. Приречення “людей Сходу” на духовний голод реалізувалася через політику розповсюдження книги – виключно німецькомовної. Разом із тим доповідна записка керівника німецької книготоргівлі в Україні³⁷ реалістично окреслює жалюгідний стан, до якого довели окупанти бібліотечні фонди на початок 1943 р.

Ще наприкінці 1941 р. разом з розгромом редакції київського “Українського слова” було знищено й розпочате при газеті книговидання, зокрема підручникове. Робилося це під приводом концентрації видавництва шкільних підручників у Рівному. Намагання дізнатися про відповідні адреси від німецьких властей, щоб встановити зв’язки київських педагогів з видавцями, викликали брутальну реакцію шефа німецької пропаганди Райнгардта: “Культурні потреби українців лишіть ви нам – німцям. Ми знаємо, як про них подбати”³⁸. Звіт про видавничу діяльність дає уявлення про справжні наміри окупанта і на цій ділянці: відверто заявлено, що в планах створення системи книгорозповсюдження в Україні “не йдеться про те, щоб видавати і розповсюджувати якусь літературу та книжки для українського населення, оскільки для цього немає жодних умов”.

Найбільшу увагу видавці райхскомісаріату приділяли постановці важливої німецькомовної газети “Deutsche Ukraine-Zeitung” з колективом працюючих у 80 осіб і обслуговуванням не лише РКУ, але й величезної ділянки прифронтової смуги. Окупанти мали намір розгорнути її на базі поліграфічних підприємств захопленого Києва. Але виявилось доцільнішим облаштувати власну друкарню в Луцьку, де 23 січня 1942 р. і випущено перше число “DUZ”. Уже в січні наклад щоденної газети перевищував 20 тис. прим. На момент децентралізації друкування тиражу (з травня 1942 до вересня 1943 близько половини накладу виготовлялося в Києві) наклад перевищував 56 тис. і поступово зростав. Максимальних значень досягнуто у вересні 1943 р., коли наклад пересічно за місяць становив понад 146 тис. прим. З жовтня друк газети повністю перенесено знову до Луцька.

На відміну від більшості європейських завоювань, проведених у 1939 – 1941 рр., де німецькомовні щоденні видання орієнтувалися як на аудиторію вермахту, так і на населення окупованих країн, що добре володіло німецькою, видавничу політику на Сході полягала в орієнтації виключно на військових і цивільну німецьку адміністрацію та незначний прошарок фольксдойчів (етнічних німців із місцевого населення). Таким чином, пропагандисти були ще відвертішими у формулюванні мети і поточних завдань окупантів, що підвищує джерельну вартість “Deutsche Ukraine-Zeitung”, тиж-

невіка “Ukraine-Post” та інших німецькомовних видань в Україні, так мало використовуваних українськими вченими, зокрема, дослідниками-журналістами.

Наскільки залежними від становища на Східному фронті були тиражі “Deutsche Ukraine-Zeitung” показує аналіз статистичних даних звіту: катастрофа військ вермахту під Сталінградом призвела до скорочення накладу на третину від максимальної, поразка в битві на Курській дузі – вдвічі, а із залишенням Києва від максимально досягнутих щомісячних накладів залишилися лише третина.

З 18 липня 1942 р. на додаток до “DUZ” почав виходити тижневик “Ukraine-Post”, також як орган райхскомісаріату. Початковий наклад – 25 тис. прим., у липні–серпні 1943 р. – понад 60 тис. прим. Коливання кількісних параметрів накладу тижневика “Ukraine-Post” було менш відчутним, але зазначені тенденції також простежуються. Відсутність же різкої втрати тиражів можна пояснити меншою питомою вагою передплатників-фронтників. Це видання більшою мірою орієнтувалося на інформування читачів-фольксдойчів південних областей України та віддалених від шляхів сполучення службовців Райхскомісаріату Україна.

Німецькомовні видання випускалися також при управліннях деяких генеральних округів, зокрема “Deutsche Bug-Zeitung” (Миколаїв, 1942 – 1943), “Deutsche Krim-Zeitung” (Сімферополь) та ін., виходили бюлетені з розпорядженнями райхскомісара тощо. Видавці РКУ забезпечували також друкування періодики для потреб вермахту.

Проте створена до середини 1943 р. добре продумана і структурована система забезпечення видавничої діяльності в Україні, спрямована на задоволення інтересів колоніальної “розбудови” захопленого “життєвого простору”, незабаром почала розсипатися під ударами радянських військ.

Після 25 січня 1944 р., коли Горнауер письмово попрощався із співробітниками, на рештках території РКУ частина газет виходила надалі і їх патрунування здійснювали армійські пропагандистські підрозділи³⁹. Частина газет переміщувалася на ще не звільнені від німецько-фашистських окупантів території України і або розгортали свою діяльність на повністю новому щодо видання газети місці, або зливалися чи співіснували із місцевими уже наявними

редакціями, інколи підпорядковуючи їх ресурси і перепрофільовуючи друковану інформацію. Головним для таких видань прифронтних областей стало інформування евакуйованих про наявність можливостей розміщення і життєзабезпечення.

Гебельсівський апарат пропаганди дорожив кадрами журналістів-колаборантів, намагався не загубити їх в умовах тотальної втечі з тимчасово окупованої української землі, відступу військ і часто хаотичної евакуації. Про це свідчать оголошення в пресі Генерал-Губернаторства з проханням до журналістів колишніх українських видань повідомити про нове своє місцеперебування⁴⁰. Адже треба було посилити журналістське обслуговування видань для оstarбайтерів у самій Німеччині, військових формувань українських “добровольців” тощо. Навіть із втратою українського читача такі попихачі пропагандистської машини Третього райху не залишалися без роботи. Наприклад, колишнього редактора щоденної київської газети “Нове українське слово” К. Штепу в листопаді 1943 р. зараховано до штату відділу пропаганди імперського міністерства у справах окупованих східних територій⁴¹ і згодом прилаштовано було на редагування двох російськомовних власівських газет Російської Визвольної Армії.

Осінь і початок зими 1943 р. стали періодом краху видавничої діяльності цивільної влади окупантів в Україні. Були втрачені щоденні газети в Дніпропетровську і Києві, більшість поліграфічних потужностей. З початком нового 1944 р. фронт наблизився до Луцька. 14 січня вийшов останній номер “Deutsche Ukraine-Zeitung” на території райхскомісаріату. З поліграфічних підприємств на території Волинської і Рівненської областей лише друкарню “DUZ” було вивезено з фронтової смуги⁴². Редакція евакуювалася до Львова, де її зовсім не чекали і попервах заборонили випускати газету. Все ж 21 січня 1944 р. зменшеним обсягом вийшов у Львові до другої річниці видання номер газети. Ювілей виявився сумним.

Матеріал для випуску “Українського ілюстрованого журналу”, задля якого до Києва завезли і підготували до роботи 64-сторінкову ілюстраційну ротацію, мабуть, зберігся, бо в Дрездені у 1944 р. незабаром з’явилися друком шість номерів журналу: “Нове життя: Українська ілюстрація”. Але нове життя цій машині негайно дали

в Києві, де радянські поліграфісти того ж таки 1944 р. налагодили випуск ілюстрованого журналу “Україна”.

Яким чином і коли припинили діяльність фірма “Німецьке видавничо-друкарське товариство” і його дочірні підприємства, нам невідомо.

Тим часом на визволеній українській землі тривав процес відновлення мережі центральної, обласної та районної преси. На початок 1944 р. знову радянськими стали 301 район з 360, що належали до 10 областей України; в них відновлено випуск 156 районних і міських газет; через чотири місяці на 1 травня 1944 р. на значно більшій звільненій території кількість відновлених місцевих газет зросла до 342.⁴³ На момент завершення визволення України (жовтень 1944) в ній видавалося вже 852 назви газет усіх типів разовим накладом 2 млн. 620 тис. прим.⁴⁴

---

¹ Из речи рейхслейтера Розенберга о политических целях Германии в предстоящей войне против Советского Союза и планах его расчленения. 20 июня 1941 г. // Преступные цели – преступные средства: документы оккупационной политики фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.). – М., 1963 (далее – Преступные цели – преступные средства). – С. 45.

² Приказ Гитлера о передаче всей полноты власти на оккупированной территории командующим войсками вермахта // Преступные цели – преступные средства. – С. 47–48.

³ *Мюллер Н.* Вермахт и оккупация (1941 – 1944): О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. – М., 1974. – С. 102.

⁴ *Рекотов П.* Органи управління в Україні під час фашистської окупації // *Пам'ять століть.* – 1997. – № 5. – С. 121.

⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг.: В 3 т. – К., 1975. – Т. 1. – С. 331.

⁶ Молдавская ССР в Великой Отечественной войне 1941 – 1945: Сб. документов и материалов: В 2 т. – Кишинев, 1976. – Т. 2. – С. 55, 560; *Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни.* – К., 1986. – С. 245. З початку лютого 1944 р. термін “Трансністрія” вже не вживається в офіційних документах румунської окупаційної влади; див.: *Щетников В.П.* Одесский университет 1941 – 1944 гг. (по материалам оккупационной прессы) //

Записки іст. фак. Одес. держ. ун-ту ім. І. Мечникова. – 1999. – Вип. 9. – С. 266–271.

⁷ Мюллер Н. Указ. соч. – С. 102.

⁸ Прилучення дальших округ до Райхскомісаріату Україна // *Уманський голос.* – 1942. – №74, 13 верес.

⁹ 16.07.1941 р. А. Гітлер визначив, що Крим має стати областю імперії разом з прилеглими районами північніше Криму і що цих прилеглих районів має бути якомога більше; див.: Из протокольной записи совещания Гитлера с руководителями фашистского рейха о целях войны против Советского Союза. 16 июля 1941 г. // *Преступные цели – преступные средства.* – С. 52.

¹⁰ *Рекотов П.* Адміністративний, судовий та поліцейський апарат рейхскомісаріату “Україна” (1941 – 1944 рр.) // *Нова політика.* – 1997. – № 3. – С. 51–56.

¹¹ *Орлов Ю.Я.* Крах немецко-фашистской пропаганды в период войны против СССР. – М., 1985. – С. 129–131.

¹² Директива начальника штаба верховного главнокомандования вооруженных сил по вопросам пропаганды в период нападения на Советский Союз от 6 июня 1941 г. // *Дашичев В.И.* Банкротство стратегии германского фашизма: Исторические очерки. Документы и материалы. – М., 1973. – С. 196.

¹³ Из протокольной записи совещания Гитлера с руководителями фашистского рейха о целях войны против Советского Союза. 16 июля 1941 г. // *Преступные цели – преступные средства.* – С. 53.

¹⁴ ЦДАВОУ, ф. 4620, оп. 3, спр. 239, арк. 13–14; *Рекотов П.В.* Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944 рр.) // *Український історичний журнал.* – 1997. – № 3. – С. 93.

¹⁵ *Zwei Jahre Aufbau und Entswcklung des Verlag und Druckereiwesens im Reichscommissariat Ukraine 1941–1943.* – S. 7.

¹⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 14, спр. 1063, арк. 80–82; цит. за: *Коваль М.В.* Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах (1941-1944) // *Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны:* Сб. науч. тр. – К., 1988. – С. 157–158.

¹⁷ Liste der 17 ukrainischen und russischen Zeitungen, die von der Propaganda-Abteilung Ukraine an den Reichskommissar Ukraine Uber geben werden = Список 17 українських і російських газет, які передаються відділом пропаганди Україна райхскомісару України // *Косик В.М.* Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів. – Л., 1998. – Т. 2. – С. 247–248 (нім.), 240–241 (укр.).

¹⁸ Zwei Jahre Aufbau und Entswcklung des Verlag und Druckereiwesens im Reichscommissariat Ukraine 1941-1943 / Hans Hornauer. Dresden, am 25. Januar 1944. – 68 S. Шифр НДБ ЦДАУ: 332си.

¹⁹ ЦДАГОУ, ф. 166, оп. 3, спр. 146, 44 арк. (Отчет Ганса Горнауэра “Два года устройства и развития издательского и печатного дела в Рейхскомиссариате Украина. 1941 – 1943”).

²⁰ Часописна й видавнична справа в Україні // *Краківські вісті*. – 1943. – №142, 4 липня.

²¹ Zwei Jahre. – S. 4, 9.

²² Часописна й видавнична справа. – С. 2.

²³ Zwei Jahre. – S. 34.

²⁴ Zwei Jahre. – S. 29.

²⁵ *Бойко Ю.* “Українське слово” у 1941 році // *Бойко Ю.* Вибране. – Гейдельберг, 1990. – Т. 4. – С. 276–288.

²⁶ *Титаренко Д.* Офіційна преса Донеччини в період німецько-фашистської окупації (1941 – 1943 рр.) // Зб. праць науково-дослідного центру періодики ЛНБ ім. В. Стефаніка. – Л., 2000. – Вип. 8. – С. 202–204.

²⁷ *Стахів Є.* Похідні групи ОУН на Східній Україні в 1941 – 1943 роках // Національно-визвольна боротьба 20–50-х років ХХ ст. в Україні: Зб. матеріалів Першої міжнар. наук. конф. – К.; Л., 1993. – С. 147.

²⁸ Пронченко без маски // *Дзвін*. – 1941. – № 27, 3 грудня; Кому потрібен такий “Дзвін”? // *Дніпропетровська газета*. – 1942. – № 7, 9 січня; порівн.: *Думанський А.* Співець визволення (Творча діяльність Мих. Пронченка) // *Дніпропетровська газета*. – 1942. – № 11, 14 січня.

²⁹ *Луцький О.І.* Офіційна україномовна преса Галичини періоду німецької окупації (1941–1944 рр.): умови і проблематика публікацій // Українська періодика: Історія і сучасність. Доповіді і повідомлення третьої Всеукр. наук.-теор. конф. 22–23 груд. 1995 р. – Л., 1995. – С. 107.

³⁰ *Чайковський І.* Українські періодичні видання за німецької окупації, 1941 – 1944 // *Гомін України – Література і мистецтво*. – 1966. – №7, 16 липня (220 позицій); *Чайковський І.* Українські періодичні видання в Другій світовій війні, 1939-1945 / Ред. і доп. М. Кравчук. – Філадельфія: Київ, 1976. – 19 с. – (Б-ка укр. книги; Ч. 3).

³¹ *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією // Назов Києва: Український націоналізм у II світовій війні: Зб. статей, спогадів і документів. – Торонто; Нью-Йорк, 1985. – С. 291–295. Наведено список із 102 газет.

³² *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 123. Автори вважають, що на українських землях видано під окупацією близько 115 газет і журналів.

³³ “На Украине на средства оккупантов издано около 150 газет и других периодических изданий, в преобладающем большинстве на украинском языке” (*Стафийчук И.П.* Комсомол Украины в партизанском движении 1941 – 1944 гг. – М., 1968. – С. 26).

³⁴ “До середини 1942 р. в РКУ видавалося 189 газет українською та 6 німецькою мовами загальним тиражем 957 тис. прим.” (*Коваль М.В.* Общественно-политическая жизнь трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977. – С. 203); “До середини 1942 р. на території РКУ видавалися 160 газет українською і до 10 газет німецькою, румунською і угорською мовами. Їх загальний тираж перевищив 1 млн. прим.” (*Коваль М.В.* Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах (1941 – 1944) // Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сб. науч. тр. – К., 1988. – С. 157). В статті 1988 р. автор явно використовує дані, які не містять джерело, на яке він посилається.

³⁵ *Івлєв І.О., Юденков А.Ф.* Контрпропаганда підпільників і партизанів на окупованій радянській території (1941-1944 рр.) // *Український історичний журнал.* – 1985. – № 6. – С. 42. А. Юденков виявив 260 газет, випущених на окупованій території Радянського Союзу, і вважає, що їх було не менше 300.

³⁶ Письмо Бормана Розенбергу относительно политики на оккупированных территориях. Ставка фюрера, 26 июля 1942 г. // “Совершенно секретно! Только для командования!?”: Стратегия фашистской Германии в войне против СССР: Документы и материалы. – М., 1967. – С. 122–123.

³⁷ *Zwei Jahre.* – S. 26-28.

³⁸ *Немирон Н.* У збудженій в огні столиці України: (Славній пам’яті мучеників за Україну в Києві в 1941 – 42 рр.) // В боротьбі за українську державу. – Л., 1992. – С. 810.

³⁹ Див., наприклад: *Новая жизнь* (Николаев: Издает Propaganda-Staffel II, 1944. Январь – март).

⁴⁰ Заклик до редакційних працівників східних земель // *Краківські вісті.* – 1944. – №84, 22 квітня.

⁴¹ *Коваль М.В.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // *Український історичний журнал.* – 1993. – № 9. – С. 26.

⁴² ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 703; див.: *Сергійчук В.І.* ОУН–УПА в роки війни: Нові документи і матеріали. – К., 1996. – С. 144.

⁴³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 126, арк. 6; ф. 1, оп. 23, спр. 856, арк. 64.

⁴⁴ *Цьох Й.Т.* Преса Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни. – Львів., 1984. – С. 47.